

Apžvalgos. Recenzijos. Pastabos
Opinions. Reviews. Observations
Überblicke. Rezensionen. Anmerkungen

DĖL VIENOS VEIKSMAŽODŽIŲ GRUPELĖS KIRČIAVIMO

Žodynų kirčiavimo normos kartais yra vos ne visų bendrinės kalbos vartotojų nepriimamos, vengiamos. Kokios priežastys, kas yra! Painumas, normų pagrindo sudėtingumas?

1. Kažkada bandyta tvarkyti -*tuvas* priesagos darinius (, kad nereiktų tarti *puréntuvas*, bet *purintùvas*, *tintuvai*, bet *tintùvas* ir kt.).

2. Ypač dabar nerealios yra veiksmažodžių *CC-ieti* formų ir išvestinių formų kirčiavimo normos. Tų veiksmažodžių yra 9 – jų normos tokios:

- a) *liėti, lieja* (tarm. *lėja*), *liejo* (tarm. *lėjo*) “pilti vandenį”
riėti, rieja (tarm. *rėja*), *riejo* (tarm. *réjo*)
skriėti, skrieja, *skriejo* “skristi”
žviėti, žvieja, *žviejo* “žvejoti”

Joms atliepia ir giminiškos formos *lyti, ryti* “prikaišioti, ėti”, *skryti* (*žviėti* tokios formos neturi). Išvestinės formos – neveikiamosios rūšies dalyviai irgi yra taip prisitaikę: *nurietas*, -à, *sužvietas*, -à, *aplietas*, -à.

b) Kiti tokio pobūdžio veiksmažodžiai labai įvairuoja, o vartoseną eina visai kitu keliu.

Žodynų fiksuota daugiausia *gliėti, -ja, -jo*, vad. *gliejaũ, gliejaĩ, gliejù, glieji* (tarmėse 3 asmens forma labai įvairuoja: es. l. *glėja, gliėna*, būt. k. *glinė*) – LKŽ III 421. Šnektų yra ir *glėti* End, pritaikyta prie keturių minėtųjų (plg. dar ir *gl'įjau*, užrašytą Girdiškėje 1964 m.), forma *gliėti* teikiama ir DŽ₃. Taigi bendrinės kalbos vartotojai turėtų kirtį tam tikrose formose kelti į galūnę, o to išmokyti nieko negalima, pvz., nev. rūšies dalyvių *apglietas*, -à, *sūglietas*, -à niekas nėra girdėjęs. F. Sragio užrašytos formos *apgliejo, aňtgliejo, išgliejo* yra veiksmažodžių formų kirčiavimo anachronizmas – nieko panašaus visoje veiksmažodžio sistemoje nėra (gal buvo sumaišytos formos su veiksmažodžiu *gliinti, glina, glinė?*).

Panašiai yra ir su veiksmažodžiu *griėti* (LKŽ III 594–595, DŽ₃): *griėti, griėja* (*grėja, griėna*), *griėjo* (*grėjo, grinė, griėnė*). Čia esama sumaišytų formų iš veiksmažodžio *grinti, -a, -ė* (LKŽ III 612–613). Formos *griejaũ, griējaĩ* retai girdimos, pvz., net LKŽ III 594 fiksuoja formą *atgriėjai* Ktk – tai jau anomalija, tokio kirčiavimo negali būti. Negalima išgirsti dalyvių *nūgrietas*, -à (tik *nugrietas*, -à Sug). Čia bus padarę painiavos tie du susiplakę veiksmažodžiai, atskiros

jų formos.

c) Visų žodynų ir vadovėlių teikiama forma yra *liėti*, *-ja*, *-jo* “lydyti, formuoti”. Tvirtagalė šaknis užfiksuota tik pačiuose Žemaičių vakaruose (LKŽ VII 444–445), o visur kitur tik *liėti*. Archainis ar visiškai nepaaiškinamas priešdėlinių formų kirčiavimas: *nùliejo*, *sùliejo*, *prilìejo* ir kt. (Ar čia iš *sòl'ėje* ~ *sùl'ėje*, *pril'ėje* ~ *prilejo* dvibalsiui *ei* susiliejus su *j*, o – *ā* > *ę* (kaip ir – *ē* > *ę*) ar dar kas. Tačiau net žemaičiai dalyvius sako *nul'ėic*, *pril'ėic*, *sol'ėic* Krp, Akm, Ub, Eig, Trš, Rdn, *nul'íc* Vn, Grd, Krš ir kt. Taigi didesnioji lietuvių kalbos ploto dalis rodo esant gerą, taisyklingą, bendrinei kalbai tinkamą *liėti*, *-ja*, *-jo* (plg. *lýdyti* “taukus, metalą”, *lydinys* (3^a) ir kt.

d) Ilgą laiką žodynų teigta tik *siėti*, *-ja*, *-jo* (tarmių formos es.l. *siēna*, *sēja*, būt. k. *siēnė*, *sinė*, *sėjo*). Matyt, pagal *sýti*, *sýja*, *sýjo* veiksmažodį, šnektose yra *síeti*, *sēja*, *sėjo* Rdn, Krš, Šts, Sd, Eig (LKŽ XII 533 *nusisiėti* yra netiesa!), Jdr, Vn, Jrb ir kt. Mokyti jaunimą *siejù*, *siejì*, *siejaũ*, *siejaĩ*, *sùsietas*, *-à* (3^b), *pàsietas*, *-à* (3^b), o ne *síeju*, *síeji*, *síejau*, *síejai*, *susietas*, *-à* (3), *pasietas*, *-à* (3) ir kt. nelabai turi pasisekimo, net pačių kalbininkų nevartojama. Sąsaja *síeti* – *sýti* turi senoviškumo bruožų, todėl suprantama DŽ₃ teigta antroji forma *síeti*, *-ja*, *-jo* ir bendrinei kalbai. Beje, kai kurie užrašymai *siēt*~ gali būti paveikta bendrinės kalbos žodynų iš tradicijos. *Siėti* formos irgi yra mišusios su veiksmažodžio *siñti* (*sinti*?, plg. dalyvį *pasintas* Lš, Vs ir kt.).

e) Tvirtagalės šaknies veiksmažodis *šliėti* irgi ilgų metų bendrinės kalbos norma. Jo formos *šliēna*, *šlinė*, *šlėjo* gali būti atėjusios iš veiksmažodžio *šliñti*. Pagal LKŽ XIV 1064–1067 *šliėti* užrašytas daugiausia iš vienos kitos rytiečių, vakariečių šnektos, o *šliėti* A.Juškos, J.Jablonskio iš Dkš, kitų užrašinėtojų iš Šts, Rt, Kin, Prk, Ds, Bsg, Ar, Bb, Upt ir kt. Iš ten į bendrinę kalbą atėjo *atšlėju*, *atšlėjau*, *atšlėtas*, *-à* (3), *prišlietas*, *-à*, ne *atšliejù*, *prišliejaũ*, *atšlietas*, *-à* (3^b), *prišlietas*, *-à* (3^b) ir kt. (plg. prie Eigirdžių užrašytą daiktavardį *š'ł'ėje-múos pri v'ir'es'n'ũ-ju / t'ĩ-ka kuō*). Vidiniai formų ryšiai *šliėti* formą DŽ₃ autoriams leido siūlyti ir bendrinei kalbai (bet plg. ir ten teiktąją *pri-šliētos*, *su-šliēji*! DŽ₃ 618).

Įvairių veiksmažodžių formų, kurių nepriima bendrinė kalba, net pačių kalbininkų mokslo ir šnekamoji kalba, yra nemažai: tai *nōrti*, *panorsti*, *panorstù*, *panoraũ*, *panoraĩ*, *pànortas*, *pànorta*, *užsìnorta*; *atitōlti*, *atitolstù*, *atitolaũ*, *atitolaĩ*, *nùoltas* ir kt. (Taip turėtų būti kirčiuojamos formos iš tvirtagalės priegaidės veiksmažodžio.)

Kartais nustatant bendrinės kalbos kirčiavimo normas reikia panagrinėti ir tam tikrų žodžių istoriją, visų kokių formų sistemą. Gali tada išryškėti ir kodifikuotojų nenumatyti ar visai atsitiktiniai normų nustatymo ir teigimo dalykai.

Vytautas Vitkauskas

LITERATŪRA

DŽ₃ – *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1993.
LKŽ III, VII, XII, XIV – *Lietuvių kalbos žodynas* 3, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1956; 7: Mintis, 1966; 12: Mokslas, 1981; 14: Mokslas, 1986.

KARYBOS ŽODYNAS

Išleistas lietuviškas karybos žodynas (Smetona 1995). Čia noriu pateikti truputį žodyno priešistorės ir paliesti kelias problemas, su kuriomis susidūriau jį sudarinėdamas.

Lietuviškos karybos terminijos iki šiol į vieną vietą niekas nebuvo sudėjęs, nors mėginimų ir būta. Pirmasis bandymas – berods P.Rusecko parengtas ir 1919 m. išleistas „Lietuviškai-rusiškas ir rusiškai-lietuviškas karybos terminų žodynėlis“. Jis nedidukas, daug abejotinų arba šiuolaikinės kalbotyros požiūriu net visiškai neteiktinų dalykų. Vėliau, aišku, buvo rašomi statutai, įvairūs vadovai, žinynai, instrukcijos. Tačiau dabar jais nebegalima pasinaudoti, nes pasikeitusi ir ginkluotė, ir kariavimo būdai. Pagaliau juose atsispindėjo būtent to meto kalba – bendrinės kalbos kūrimosi meto kalba. Štai keletas pavyzdžių iš to meto artileristams parengto žodynėlio: *vertikalusis įkirtimas – nasečka, rintė – vint, bryliai – zakrainy, šeštarnė – šesternia, Perkūno sidabras – gremučaja rtutj*. Žinoma, čia buvo ir puikiai sukurtų, ypač bendrųjų techninių terminų, tačiau visa tai apie rusišką 1902 metų patranką, kuri visiškai nebeaktuali.

Prieš karą karybos terminija bene daugiausia domėjosi J.M.Laurinaitis, Krašto apsaugos ministerijos Terminologijos komisijos pirmininkas. Ketvirtajame dešimtmetyje Generalinio štabo kursuose dėstė ir išsamiau karybos terminiją studijavo A.Salys bei Pr.Skardžius. Viename iš savo straipsnių (Laurinaitis 1938) M.J.Laurinaitis teigia, kad rašomas didelis karinės kalbos žodynas, prie kurio, man atrodo, Pr.Skardžius su A.Saliu irgi turėjo prisidėti. Deja, žodyną baigti sutrukdė karas, rankraščiai dingo. Šio darbo nuotrupų galima rasti bendruosiuose žodynuose. Antai prieš pat karą pasirodė nedidukas (apie 15000 žodžių) S.Rozeno Rusų-lietuvių kalbų žodynėlis (Rozen 1941). Pratarmėje už patarimus dėkojama Pr. Skardžiui. O ten parašyta, kad *nariad – tarnybos būrys, o ne tarnyba*, kaip teigia visi šiuolaikiniai žodynai, juoba kad šis žodis „grupės žmonių“ reikšmės neturi (LKŽ XV), o būtent tokia yra svarbiausia *nariad* reikšmė. Po karo karybos terminija, kaip žinia, buvo tik rusiška. Suradau 1986 metų kažkodėl agropramoninio komplekso leistą mažytį pasikalbėjimų žodynėlį, skirtą jaunam kariui (Kratkij... 1986). Kaip šios srities įdomybę, galima paminėti Rusijos kariuomenės karo metu išleistą nedidelę pasikalbėjimų knygelę, matyt, skirtą tardyti žmonėms, mokantiems tik lietuviškai (Šebalin 1944). Joje – karinių duomenų rinkimo tematika, reikalinga priešakiniam daliniam, naikinimo batalionams. Knygelė net transkribuota, tačiau žodynui, aišku, nepravertė.

Taigi šiuolaikinės lietuviškos karybos terminijos iki pastarųjų metų lyg ir